

ANADOLU VE RUMELİ AĞIZLARININ DAYANDIĞI TEMELLER

Zeynep KORKMAZ*

Özet

Anadolu ve Rumeli Ağızları, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde Türkiye Türkçesi yazı dilinden ses, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından birçok yönde ayrılıklar gösteren bir ağız topluluğudur. Tarihî gelişme sürecinde Oğuzcanın son halkasını oluşturur. Ağızlardaki bu dil zenginliği, 24 Oğuz boyuna özgü birbirinden farklı ağız özelliklerine, daha sonra Kıpçak vb. lehçelerden gelen bazı özelliklerin de eklenerek ta Eski Türkçeden başlayıp Eski Anadolu Türkçesi kanalı ile XV. yüzyıldan XXI. yüzyıla kadar uzanan değişme ve gelişmelerin ortaya koyduğu çeşitliliğin ürünüdür.

Eldeki makalede bu şekillenme ile ilgili gelişmeler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler : Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi, Oğuz boyları, Oğuzca, Kıpçakça, ses ve şekil bilgisi.

Abstract

Anatolian and Rumelian Turkey dialects, is a collection of dialects that shows many differences about fonology, morfology and the vocabulary from standard Turkish within the borders of Turkey. These dialects form the last link of the Oghuz language throughout the process of historic development. This wealthiness in the dialects come from so me sources: first, different dialects of 24 Oghuz tribes were soon come together with Kipchak and other dialects. Then they form the Old Turkish and from the beginning of Old Turkish, with the link of Old Anatolian Turkish and from the XV. century till XXI. century the change and development in the language caused a great diversity.

In this article the developments about this transformation are deal with

Key words: Old Turkish, Old Anatolian Turkish, Oghuz tribes, Oghuz language, Kipchak dialects, fonology and morfology.

* Prof. Dr., Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu Üyesi.

Anadolu ve Rumeli ağızları, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde, Türkiye Türkçesi yazı dilinden ses bilgisi, şekil bilgisi özellikleri ve söz varlığı açısından birçok yönde ayrılıklar gösteren bir ağızlar topluluğudur. Tarihî gelişme sürecinde Oğuzcanın son halkasını oluşturur. Dil yapısı bakımından temel dayanağı Eski Anadolu Türkçesidir.

Eski Anadolu Türkçesi Paneli'nin açış konuşmasında da dile getirdiğimiz üzere, Eski Anadolu Türkçesinin Türk dili tarihinde önemli bir yeri vardır. Çünkü Türkiye Türkçesi başta olmak üzere günümüz güneybatı Türk lehçelerinin oluşmasında temel görev yüklenen Oğuz Türkçesi, ilk kez bu dönemde Anadolu ve Rumeli bölgelerinde başlı başına bir yazı dili olma niteliği kazanabilmiştir. Gerçi, tarihî kaynaklarda ve Türk dilinin yazılı belgelerinde Oğuz Türklerinin varlığı MS. VI. yüzyılda Köktürk Kağanlığına kadar gitmektedir. Bu tarihî eskiliğe koşut olarak Oğuzcanın Eski Anadolu Türkçesinden önceki varlığı VI-XI ve XI-XIII yüzyıllar arası olmak üzere iki alt döneme ayrılabilir. Birinci dönemde yani VI-XI. yüzyıllar arasında, Oğuzlar Köktürk, Uygur ve Karahanlı Devleti'nin sınırları içinde yurt tutmuş bir Türk kavmi olduğu için doğal olarak bağımsız bir yazı diline sahip olamamıştır. Bundan dolayı da VI-XI. yüzyılları kapsayan Köktürk, Uygur ve Karahanlı yazı dilleri içinde kendi lehçelerine ait özellikler, eldeki belgelere göre, ancak birtakım belirtiler hâlinde varlığını ortaya koyabilmiştir.

Biz, Oğuz lehçesinin bu durumunu “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler” başlıklı bir araştırma yazısı ile ortaya koymaya çalıştık (Korkmaz 1995, 2005, s. 205-216).

Oğuzcanın X-XIII. yüzyıllar arasındaki dönemine gelince: Tarihî ve coğrafi kaynakların verdiği bilgilerden, Oğuzların IX-XI. yüzyıllar arasında Aral Gölü'nün kuzeyindeki steplerde ve *Seyhun (Sirderya)* ırmağının iki yakasında oturdukları ve X. yüzyılda *Yenikent* merkez olmak üzere bir *Yabgu* devleti kurdukları da biliniyor. Oğuzlar XI. yüzyılda varlıklarını Orta Asya'da daha belirgin bir duruma getirmişler ve *Yenikent*'ten başka *Haare*, *Cend*, *Sepren Suğnak*, *Fârab (Karacuk)*, *Barçınlıg Kent* gibi yeni şehirler de kurarak *Sirderya* ırmağının iki yakasında kısmen yerleşik kısmen de göçebe olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu dönem Orta Asya'sında Oğuzlar önemli bir yer tuttıkları için Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk*'te Oğuzlar ve Oğuzca hakkında genişçe ve önemli bilgiler vermiş; Oğuzların kültürlü bir şehir yaşamı sürdürdüklerine işaret etmiştir (B. Atalay, 1992, C. III, s. 14-15). Biz Oğuzcanın bu dönemdeki somut bilgilere dayanan, Karahanlı Türkçesi temelindeki nispeten karışık sayılabilecek dil yapısı vardır. “Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi” (Z. Korkmaz 1995, 2005, s. 241-253); “Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Sü-

reçleri ve *Divanü Lügat-it-Türk*” (Z. Korkmaz 1999, s. 459-471) adlı iki yazı ile işlemiş bulunuyoruz.

XI-XIII yüzyıllar arasında Oğuzların aynı zamanda Harezm yoluyla Horasan üzerinden Yakın Doğu’ya uzanarak Selçuklu Devletleri’nin kuruluşunu hazırladıkları da bilinmektedir. Bu dönem, Oğuzların doğudan batıya doğru yönelen siyasi etkinliklerinin de güçlenme dönemidir. Ancak, Büyük Selçuklu Devleti’nde de Anadolu Selçuklu Devleti’nde de resmî dil Türkçe değil Farsçadır. Bu nedenle başlangıçta Türkçenin gelişmesi mümkün olamamıştır. Türkçe halkın konuşma dili olarak sürmüştür, yalnızca dinî içerikli ve halka seslenen, öğretici nitelikteki bazı eserler Türkçe yazılabilmektedir. Bu çetin duruma rağmen, Anadolu’da Oğuz lehçesine yani Oğuz boylarının konuşma diline dayanan bağımsız yeni bir yazı dili ve edebiyatının kurulup gelişmesi önlenememiştir. Oğuzcanın tarihî gelişme sürecinde 3. dönem diye adlandırabileceğimiz bu dönem, Selçuklu Devleti’nin yerini alan Anadolu Türkmen Beylikleri dönemine rastlar ve *Eski Anadolu Türkçesi* veya *Eski Türkiye Türkçesi* diye adlandırılır.

Anadolu Beylikleri dönemi, Türk dili ve kültür tarihi açısından bir uyanış, yeni bir gelişme dönemidir. Çünkü, bu dönemde, Arapça ve Farsçaya itibar etmeyen Türkmen Beylerinin kendi dillerine sahip çıkarak beylik merkezlerinde ve saraylarında şairleri, edipleri, düşünce ve bilim erbabını destekleme yolunda gösterdikleri bilinçli duyarlık, Oğuzcanın Anadolu’da köklü bir yazı dili durumuna geçmesini kolaylaştırmıştır. Bu dönemde telif tercüme ve uyarlama yüzlerce ve yüzlerce eser ortaya konmuştur.

XIII. yüzyılın ikinci yarısından XV. Yüzyıl ortalarına kadar (1277-1450) süren Eski Anadolu Türkçesinin dil yapısında tarihî dönemlerin kalıntısı olarak Eski Türkçeden gelme veya onunla ortaklaşan bazı özellikler bulunmakla birlikte, temel yapısı Oğuzcaya dayanmaktadır.

Tarihî kaynakların verdiği bilgiler, Oğuzlar üzerinde yapılan derinlemesine araştırmalar, arşiv kaynaklarından ve yer adları incelemelerinden ortaya çıkan sonuçlar, Anadolu’ya Oğuzların 24 boyundan 23’ünün göç etmiş olduğunu ortaya koymaktadır. (F. Sümer 1992, s. 173). Ancak, son araştırmalarda *Alka Evli*’lere ait bazı yer adlarının da ortaya çıkması, bu 24. boyun da gelmiş olduğu olasılığını güçlendirmektedir. Bu göçler sırasında elbette bir kısım Oğuz dışı Kıpçak, Çiğil vb. Türk boylarından gelme göçler de vardır. Anadolu’ya gelen Oğuz boyları, *Kayı*, *Bayat*, *Bayındır*, *Avşar*, *Kınık*, *Salur*, *Beğdili*, *Çepni*, *Eymür*, *Yüreğir* gibi kendi adları ile veya boy taksimatında bir takım oymak, aşiret ve cemaatlere bölünmüş olarak önce Anadolu’nun daha

sonra da Rumeli'nin çeşitli bölgelerine yayılmışlardır. Zamanla da Anadolu ve Rumeli bölgelerindeki çeşitli nedenlere bağlı iç göçler de bu yayılmayı renklendirmiştir.

Bugün Eski Anadolu Türkçesi alanına giren birçok eser, dil yapıları bakımından incelendiğinde, Oğuzcaya dayanan temel ortaklık dışında ses, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından birtakım ağız ayrılıklarının bulunduğu da görülmektedir. Bunun başlıca nedeni, yazı dilinin konuşma diline dayanarak yol almış olması ve Oğuz-Türkmen boyları ile bunlara bağlı oymak, aşiret ve cemaatler arasında daha o zamandan birtakım ağız ayrılıklarının var olmasıdır.

Böyle bir etnik yapıya ve dil şekillenmesine uğrayarak kurulmuş olan Eski Anadolu Türkçesi, XV. yüzyıl ortalarından başlayarak iki yönlü bir değişim ve gelişim süreci izlemiştir. Birinci yöndeki değişim ve gelişmeler, bir süre belirli bir boy ağızı (Muhtemelen Kayı boyu ağızı) doğrultusunda yol alarak ve daha sonra Osmanlı Türkçesi evresinden geçerek günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilini oluşturmuştur.

İkinci yöndeki değişim ve gelişime sürecinde ise, Eski Anadolu Türkçesi konuşma dili ve ağız ayrılıkları doğrultusunda yol alarak ve yazı dilinin etkisinden uzak kalarak günümüz Anadolu ve Rumeli ağızlarını oluşturmuştur. Bu nedenle bugünkü Anadolu ve Rumeli ağızlarının temel dayanağı Eski Anadolu Türkçesidir. Yalnız buna XV-XX. yüzyıllar arasında gerçekleşen birtakım yeni gelişme ve değişimler ile araya giren daha başka etkenlerin ortaya koyduğu sonuçları da eklemek gerekir.

Bugün Anadolu ve Rumeli ağızları, eldeki işlenmiş malzemeye dayanarak bir incelemeden geçirildiğinde, başlıca şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır :

1. Oğuz lehçesi ağırlıklı olan bu ağızların dil yapısında Eski Anadolu Türkçesi (EAT) kanalı ile Eski Türkçe (ET) döneminden gelme bazı özelliklerin olduğu gibi veya ufak ses değişimlerine uğrayarak sürdüğü görülmektedir.

2. Temel yapısında Eski Anadolu Türkçesinden aktarılan ses ve yapı özellikleri ile söz varlığı egemendir. Ancak,

3. Bu ağızlar uzun yüzyıllar standart yazı dilinin bağlayıcı etki ve baskısından uzak kaldıkları için, bir yandan Türk boylarının Anadolu'ya Orta Asya'dan getirdiği eski dönemlere ait söz varlığını ve yapı özelliklerini Eski Anadolu Türkçesi kanalıyla büyük ölçüde korumuştur. Ayrıca, dilin kendi kendini besleyen türetme ve anlam geliştirme yollarına da başvurarak dildeki yaratıcılığı sürdürülmüştür. Böylece Oğuz-Türkmen lehçesinin egemen dil kuralları çerçevesinde yeni birtakım ses ve sese bağlı şekil bilgisi değişimlerine (morfophonemik değişim) uğramıştır. Öte yandan Oğuz dışı Kıpçak vb. özellikleri

de kendi dil yapısı ile kaynaştırarak çok yönlü birtakım şekillenmeler göstermiştir. Ayrıca, Anadolu şartlarının ortaya koyduğu yeni yaşayış biçimi ve yeni ihtiyaçlar, yeni türetmeleri gerekli kılmış veya mevcut kelimeler, anlam dallanması yoluyla yeni anlamlar kazanarak kavram alanlarını genişletmiştir. Böylece dil, kendi değerlerini koruyarak veya yeni şekillenmelerden geçirip geliştirerek sürdürmüştür. Yazı dili ile ağızlar arasındaki bu farklı değişme ve gelişme şartları dolayısıyla TT'nin yazı dili ile Anadolu ağızları arasında ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından önemli birçok ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Anadolu'daki ortak yaşayış dolayısıyla Rumca, Ermenice gibi yerli dillerden aldığı bazı sözleri de kendi *potasında* eriterek yerleştirmiştir.

4. Oğuzca, yapısında var olan bu değişme ve gelişmeye elverişli özellikleri dolayısıyla, aynı zamanda yaratıcı bir lehçe niteliği kazanmış; eski bazı şekilleri yeni ses değişimleri ile farklı şekillere sokarak Oğuz-Türkmen lehçesine ait pek çok değeri içinde barındıran bir dil hazinesi ortaya koymuştur. Ağız sözlükleri incelendiğinde, şüphesiz bu zenginlik onun söz varlığında da görülmektedir.

5. Bunlara ekleyebileceğimiz dikkat çekici daha başka özellikler de vardır.¹

Aşağıda, temel yapısı Oğuz-Türkmen lehçesine dayanan Anadolu ve Rumeli ağızlarını oluşturan zengin dil yapısı I. Eski Anadolu Türkçesinden getirdiği özellikler, II. Zamanla kendi yapı ve işleyişinin ortaya koyduğu özellikler olmak üzere iki grupta ele alınarak, bu ağızların temel yapısını niteleyen bazı örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır.

I. Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Eski Anadolu Türkçesinden Gelen Özellikleri :

A. Ses Bilgisi Açısından

Ünlülerde :

Konuya girerken önce bir noktaya açıklık getirelim. Eski Türkçede olsun, Eski Anadolu Türkçesinde olsun, o dönemlerde kullanılan alfabe sistemleri, ünlülerin birçok boğumlanma özelliklerini gösterme olanağından yoksun olduğu için, bu eski dönemler ile Anadolu ve Rumeli ağızları arasında telaffuz

¹ Anadolu ve Rumeli ağızları, elde var olan bütün metinlere ve yapılan araştırmalara dayanılarak, dil özellikleri açısından yapılan en son sınıflandırmada, Doğu Grubu ağızları, Kuzeydoğu Grubu ağızları ve Batı Grubu ağızları olmak üzere üç temel ağız grubuna ayrılmıştır. Bunlar da kendi içlerinde birtakım alt ağız gruplarına ayrılmışlardır (Bu konuda bk. Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK yay., Ankara 1996, 207 s.). Biz de eldeki bildiriye yaptığımız açıklamalarda bu sınıflandırmaya uymuş bulunuyoruz.

açısından söz gelişi dar a (*á*), yuvarlak a (*â*) genizel a (*ã*), o-ö arası bulanık a gibi ayrıntı noktalarında karşılaştırma yapamıyoruz. Ünlülerin özelliklerine ilişkin bilgilerimiz yalnızca alfabe sistemlerinin verdiği olanaklara bağlıdır.

Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki eski dönemlerle örtüşen başlıca ünlü özelliklerinden bazıları şunlardır ;,

1. *e / i* sesi :

Eski Türkçe dönemindeki lehçe ayrılıkları dolayısıyla, ön seste ve ilk hecede *i* ünlüsü yanında kapalı e (*é*) ünlüsünün varlığı da bilinmektedir (A. von Gabain 1974, s. 44, § 16). Aynı durum Eski Anadolu Türkçesi için de söz konusudur. Ancak, metinlerde yazılış büyük bir çoğunlukla *i* yanındadır (F. Timurtaş 1976, s. 333/2; Z. Korkmaz 1983, s. 39). Bu durum Anadolu ağızları için de geçerlidir. Mevcut ayrılıklar yazı diline kıyaslandığında, *i*'li sözlerin yaygın olduğu görülüyor. *i*'li şekiller Batı grubu ağızlarında daha da yaygındır: *er / ir* 'asker', *erin / irin* 'dudak', *ert- / irt-* 'geçmek', *bêş / biş*, *dê- / di-*, *gece / gice*, *yemek / yimek*, *yêr / yir*, *yêtiş- / yitiş-* vb.

2. Eski Türkçeden sonra Eski Anadolu Türkçesinde de *âç*, *âz*, *îç* 'iç', *öd* 'ateş', *ôn*, *ûç*, *yüz* gibi Ana Türkçeden gelme asli uzunlukların varlığı bilinmektedir (Z. Korkmaz 1995, 2005, s. 443-458).

Bu uzunluklar, Batı Anadolu'nun Uşak, Kütahya, Dinar (Afyon), Sivril (Denizli), Tavas, Bozdoğan (Aydın) ve bir dereceye kadar da Kars ili ağızlarında, daha çok Kınık ve Salur boyları ağızlarından gelen bir özellik olarak Eski Anadolu Türkçesindeki durumun devamı niteliğinde korunagelmıştır: *âl-*, *ât-*, *bâş*, *bêş*, *çâl-*, *ôn*, *vîr-*, *yât-* *yök* vb. (Z. Korkmaz 1994/1, s. 16-21; 1999/I,II, s. 160/2).

3. Türkçenin çok genel bir kuralı durumunda olan ve ünlüleri kalınlık-incecik sırasına göre ayarlayan dil benzeşmesi (palatal harmonie) olayı, bilindiği üzere, Türkçede, Eski Türkçe döneminden beri çok güçlüdür. Aynı durum Eski Anadolu Türkçesinden geçerek Anadolu ağızlarında da kendini gösterir. Bu nedenle, ağızlara girmiş kurala aykırı alıntı sözler bile, yazı dilindeki durumun aksine, ilerleyici ve gerileyici benzeşmelerle kural kapsamı içine alınmıştır. Ağızlardaki bu kurala bağlılık, Doğu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında genellikle gerileyici benzeşme ve ünlü incilmesi biçimindedir (L. Karahan 1996, s. 3/2,4): *asker* > *esger*, *haber* > *heber*, *Hamit* > *Hemit*, *marifet* > *merifet*, *nasip* > *nesib*, *sohbet* > *söhbət*, *vasiyet* > *vesiyet* vb.

Batı Anadolu ağızlarını da içine alan Batı Grubu ağızlarında ise bu kural etkinliğini daha çok ilerleyici benzeşme biçiminde ortaya koymaktadır. Yalnız

yer yer her iki yönlü benzeşme örneklerine de rastlanabiliyor: *acemi* > *acamu*, *adres* > *edres*, *ateş* > *ataş*, *Ayşe* > *Ayşa*, *Eşe*, *efkâr* > *efker*, *etraf* > *edref*, *evlat* > *evlet*, *fakir* > *faķır*, *haciz* > *heciz*, *mahalle* > *mehelle*, *mercan* > *mercen*, *mezar* > *mezer*, *tāne* (< *Far. dāne*) > *dene* vb. (L. Karahan 1996, s. 3-5; Z. Korkmaz 1994/1, s. 29-33; 1994/2, s. 48; T. Gülensoy 2003, s. 49).

İlerleyici benzeşmenin daha ağır bastığı Batı Grubu ağızlarında olsun öteki bazı ağızlarda olsun, yazı dilinde kalınlık-incelik uyumuna aykırı düşen *ki*, *iken* / *-ken*, *-leyin*, *-mtrak* vb. ekler ile *için*, *ile* gibi edatlar, *ki* bağlayıcı ve *i-ek-fiili*, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi burada da uyuma girmiş bulunmaktadır: *aķşamleyin* > *āşamlayın*, *alivér-* > *alivır-*, *arķandaki* > *arķańdaķı*, *bakıyor ki* > *baķıyo ķu*, *çalģılar ile* > *çalģılānan*, *çıķarken* > *çıķaķān*, *yok idi* > *yoĝdu*, *dururken* > *dururķana*, *ekşimtrak* > *ekşimtrek*, *onunki* > *onuńķu*, *sabahleyin* > *sabalayın*, *su ilen* > *suyunan*, *taş ile* > *daşılan*, *yanındaki* > *yanındaķı*, *yok ki* > *yok ķu* (Z. Korkmaz 1994/1, s. 29-33; 1994/2, s. 45-47; 1994/3, § 7; A. Akar 2004, s. 16-17, 18: 1-2) vb.

4. Dudak benzeşmesine gelince: Kısmen Eski Türkçedeki bir durumun devamı olarak Eski Anadolu Türkçesinde de dudak benzeşmesi yoktur. Bu durum *eyü*, *dilkü*, *gendü*, *esrük*, *yanku*, *yılduz* örneklerinde görüldüğü gibi kelime kök ve gövdelerinde yahut da *ılan-uń* ‘yılanın’, *ķardaşı-nuń*, *baĝ-lu*, *dip-süz*, *geç-ür-*, *gir-e-vüz* ‘girelim’, *kuş-ı*, *ulu-lık*, *alur-sın*, *ur-inca* kelimelerinde görüldüğü gibi, kelimeye yuvarlak veya düz olarak eklenen eklerin varlığından ileri gelmektedir. Anadolu ve Rumeli ağızlarında da bölgeden bölgeye bazı farklı durumlar tespit edilmekle birlikte, kelime kök ve gövdelerinde yazı diline aykırı olarak dudak benzeşmesinin oldukça güçlü olduğu görülüyor: *armut* / *armit*, *çamur* / *çamır*, *çavuş* / *çaviş*, *yaĝmur* / *yāmur*, *davul* / *davıl* vb. Hatta Afyon, Kastamonu, Nevşehir, Ordu ve Malatya’nın bazı ağızlarında –*yor* şimdiki zaman eki bile düzleşmiştir: *bilmiyem*, *çıķıya*, *diyi ki*, *dolanıyı* ‘dolanıyor’, *kesiye*, *Manisa*, *Denizli*, *Muĝla* vb. ağızlarda ilk hecelerinde yuvarlak ünlü taşıyan bazı sözlerin daha sonraki hecelerinde yer alan düz geniş ünlüler de dar yuvarlak ünlülere dönüştürülerek dudak benzeşmesi güçlendirilmiştir: *burada* > *burdu*, *ķonuşmadan* > *ķonuşmudan*, *ķule* > *ķulu*, *oda* > *odu*, *ova* > *ovu*, *zurna* > *zurnu* (Z. Korkmaz 1983, s. 422) vb. Bu durum Anadolu ağızlarında dudak benzeşmesi kuralının yalnız dar düz ünlüleri değil, geniş ünlüleri de kapsamına aldığı gösteren bir gelişmenin sonucudur. Bu gelişme uyarınca *fotoĝraf* > *foturaf*, *horoz* > *horuz*, *horaz*, *doktör* > *doķtur*, *manto* > *mantu*, *motor* > *motur* vb. deĝişimler de kapsam içine girmiş oluyor.

Buna karşılık, dudak ünsüzlerinin etkisine bağlanan yuvarlaklaşmalar yanında, tıpkı Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi düz kelime kök ve gövde-

lerine asıl yapılarındaki yuvarlaklığı koruyarak gelen ek ve şekiller de vardır. Kastamonu, Çankırı vb. bazı ağızlar ile özellikle Kuzeydoğu Grubu ağızlarında bu eğilim daha doğrusu eski şekilleri koruma eğilimi daha yaygındır: *altun*, *art-uk*, *baba-nuz*, *bay-ğun*, *pa^hlavu*, *ben-um*, *değul*, *del-uk*, *eksu-k*, *év-unuz*, *yaz-uk*, *gét-dum* (*getür-diim*), *gez-duk-*, *gel-duk*, *iç-duk*, *nene-cuğum*, *tani-duk* vb. Kuzeydoğu Grubu ağızlarında yuvarlaklaşan ünlü, yanındaki ünlü ne olursa olsun hep kalındır (L. Karahan 1996, s. 16/8).

Yukarıda belirtilen ve yer yer Eski Türkçe daha çok da Eski Anadolu Türkçesi ile ortaklaşan ünlü olayları bir yana bırakılırsa, bunun dışında, Anadolu ve Rumeli ağızlarında kalın ünlülerin incelenmesi, ince ünlülerin kalınlaşması, düz ünlülerin yuvarlaklaşması, yuvarlak ünlülerin düzleşmesi, geniş ünlülerin daralması, dar ünlülerin genişlemesi gibi daha birçok ünlü değişimleri görülmektedir. Bunlar ya kendi içinde bulunan ünlülerin birbirine yahut da ünsüzlerin boğumlanma (articulation) açısından ünlülere yaptığı küçük değişimler ile *a*, *e*, *ı*, *i*, *o*, *ö*, *u*, *ü* gibi temel ünlülerin boğumlanma özelliklerinde bölgeden bölgeye değişen bazı farklı eğilimlerin ortaya koyduğu ünlü şekillenmeleridir. Söz gelişi normal *a* yanında dar *a* (*á*)'nın, yuvarlak *a*'nın (*â*), genzel *a*'nın (*ã*) ve bulanık *a*'nın bulunması gibi.

Buna karşılık bir de ünsüzlerin ünlüler üzerine yaptığı etkilerle bir ünlüyü başka bir ünlüye çeviren hatta böyle bir değişimle dil ve dudak benzeşmelerine bile aykırı olan durumlar ortaya çıkmaktadır. Söz gelişi :

a. Doğu Grubu ağızlarının bir kısmında çeşitli nedenlere bağlı olarak kendini gösteren ve kalınlık-incelik temelindeki ünlü uyumunu bozan *geldu^h* ‘geldik’, *gidah^h* ‘gidelim’, *gidacah^hlar* ‘gidecekler’, *geymah^h* ‘giymek’, *gétid^h* ‘gittik’, *gelmişah^h* ‘gelmişiz’, *isteyecah^hsen* ‘isteyeceksin’ (L. Karahan 1996, s. 58-59) gibi değişimler,

b. Bir kısım Batı Grubu ağızlarında ve daha çok Orta Anadolu bölgesindeki ağızlarda, *k*, *g*, *ñ* damak ünsüzlerinin yol açtığı *düğme* > *düğme*, *görmek* > *görmek*, *göñül* > *göñül*, *kötü* > *kötü*, *yüñ* > *yüñ*, *güccük* > *güccük*, *öñlerinde* > *öñlerinde* gibi ünlü kalınlaşmaları (L. Karahan 1996, s. 118/2),

c. Bir kısım Batı Grubu ve özellikle Batı Anadolu ağızlarında, *y*, *c*, *ç*, *ş*, *n* gibi diş ve diş-eti ünsüzlerinin etkisi altında, kalın ünlülerin incelenerek *aléyim*, *arkadaş*, *asıcek*, *ağış* / ‘ağaç’, *ayeç*, *buleş-*, *pareya*, *bakmeye*, *olmaycek* gibi dil benzeşmesini bozan durumlar ortaya koyması, Anadolu ve Rumeli ağızlarının ET, EAT ve TT’den bağımsız olarak kendine özgü işleyişinden kaynaklanan değişimlerdir. Bu değişimler aynı zamanda ünsüzlerin ünlüler üzerindeki etkilerinin, ünlülerin ünlüler üzerindeki etkilerinden daha güçlü olduğunu da ortaya koymaktadır.

ç. Türkçede *l, r* gibi akıcı ünsüzler ile kelime başlamadığı için Anadolu ve Rumeli ağızlarında bu sesler ile başlayan alıntı kelimeler, özellikle Batı Grubu ağızlarında hemen hemen kurallı olarak birer ünlü ön-türemesine uğramıştır: *irahat, ırazı, ıramazan, irica, ilenger, ileşber, Urus, Urum, ölüzgar, üleş* vb. Bu değişim, Türkçenin yapı özelliklerini koruma yönündeki bir tasarrufudur.

d. *Alın > alnı* örneğinde görüldüğü gibi, yazı dilinde vurgusuz dar orta hece ünlüleri düşmektedir. Bir kısım Batı Grubu ağızlarında ise geniş orta hece ünlülerinin de düşerek bu ağızlar için ayırıcı bir özellik oluşturduğu görülüyor. *O zaman > ózman, geyecek > géyceek, olacak > olcek, yapacağız > yapcaz, buralar > bullar, buralara > burlara, buralarda > burlāda, çamaşırı > çamşırı, nerelerdesin > nerlerdesin* vb.

Ünsüzler Açısından :

Anadolu ve Rumeli ağızlarında ünsüz türleri sayı bakımından yazı dilinden farklıdır. Bunlardan yalnız *ñ* sesi Eski Türkçedeki yapısını koruyarak ve aynı şekilde Eski Anadolu Türkçesinden geçerek Anadolu ağızlarına kadar uzanagelmiştir. Öteki ünsüz türleri, aşağıda örnekleri verileceği üzere hep ünsüz değişmelerinden ortaya çıkan ve bölgeden bölgeye değişen özelliklere sahip olan türlerdir.

1. *ñ* ünsüzü :

Eski Türkçeden uzanagelen bu orta ve arka damak ünsüzü, Anadolu'nun Batı Grubu ağızlarında kelime kök ve gövdeleri ile, ilgi hâli, zamir kökenli 2. şah. Teklik ve çokluk fiil çekimi ekleri ve iyelik kökenli 2. şah. Çekimi eklerinde, yazı dilinin aksine korunagelmiştir: *beñiz, beñze-, deñiz, doñ, doñuz, göñül, iñilti, eliñ, eviñ, ev-iñ-de, tandır-iñ, aldı-ñ, aldı-ñız, söyle-ñ, yapıyo-ñuz, gelir-siñ, gelir-siiz* vb.

Buna karşılık Doğu Grubu ağızlarında *n'*ye dönüşerek, değişerek veya düşerek kaybolmuştur: (L. Karahan 1996, s. 23, 56/5) *aldın, çeşmenin, beğinin, onun, gelsan, bildün, ağaydın, baa, saa, maa, oa, emuriz, getdiz, canuzı, eyimsiz* vb. (L. Karahan 1996, s. 26)

2. Anadolu'nun doğuda Van, Bitlis, Muş, Kars-Terekeme, batıda Afyon, Manisa, Aydın ve öteki bazı Türkmen ağızlarında, Eski Türkçede de olduğu gibi ilk hecesi genzel bir ünsüzle kapanan veya kelime içinde genzel bir ünsüz bulunan sözlerde, ön seste *b->m-* değişimi görülür: *ben > men, beñiz > meñiz, biñar > miñar, pancar > mancar, biñ > miñ, binek taşı > minek taşı, bunuñ > munuñ, parmak > māmak* (Z. Korkmaz 1999/I, II, s. 162/6) vb.

3. Ön ve arka damak *g / ğ* ünsüzlerinin iki ünlü arasında, ET ve EAT'ne koşut olarak korunmuş olması Doğu Grubu ve Doğu Grubu güney kesimi ağızları ile Afyon, Dinar, Denizli, Tavas gibi bir kısım Batı Grubu ağızlarına özgü bir özelliktir: *bağla-*, *begen-*, *begler*, *bulduğı*, *çağrı*, *ciger*, *degilem*, *degirman*, *düğüm*, *inegin*, *oğlum*, *oğullarım*, *yegen*, *yüregim* (Z. Korkmaz 2003/I-II, s. 161; L. Karahan 1996, s. 63/4) vb.

4. Eski Türkçedeki kelime başı *b*-leri TT. Yazı dilinde *p*'ye dönüştüğü hâlde, Anadolu ağızlarında yer yer korunmuştur: *barmağ* 'parmak', *biş-*, *bişir-*, *bek* 'pek' (< *berk*), *bekmez*, *buñar* vb. (Z. Korkmaz 1983, s. 423).

Buna karşılık Doğu ve özellikle bir kısım Kuzeydoğu Grubu ağızlarında karakteristik bir özellik olarak *b->p-* tonsuzlaşmasına uğramış örnekler görülür: *balta* > *palta*, *bil-> pil-*, *birçak* > *pirçak*, *birak* > *pirak*, *bıçak* > *piçak*, *bütün* > *pütün* vb. (Z. Korkmaz 1983, s. 423); *babası* > *pobası*, *böyüğü* > *péyuğu*, *benim* > *penum*, *böyle* > *poyle*, *beşiğin* > *peşuğun*, *beni* > *peni* vb. (L. Karahan 1996, s. 104/1).

5. Akıcı, yarı ünsüz niteliğindeki ön ses *y*'sinin (*y-*) ET'de ünlüler önünde eriyip düşmesi veya bir ilişmeye (prothése) uğraması ile *y*'li veya *y*'siz ikili sözlerin oluştuğu bilinmektedir (A. von Gabain 1974, § 27). Aynı durum EAT kanalı ile Anadolu ağızlarına da geçmiş ve yaygın *y-*'li şekiller yanında pek çok *y-*'siz şekiller de yer almıştır: *igirmi* 'yirmi', *igüt* 'yiğit', *uca* 'yüce', *uğarı* 'yukarı', *ük* 'yük', *ürek* 'yürek', *üşgek* 'yüksek', *üz* 'yüz', *üz-* 'yüzmek', *üzük* 'yüzük' vb. (Z. Korkmaz 1999, s. 162).

6. Eski Türkçeye ve EAT'ne oranla *t->d-* değişimi daha güçlü olmasına rağmen, Doğu Anadolu ağızları başta olmak üzere, *t-*'yi devam ettiren örnekler de görülmektedir: *toğın-*, *tiken*, *til*, *tolu*, *tiz*, *ton-* vb. Trabzon, Rize, Ordu ve Giresun ağızlarında ise bu eski *t-*'ler kurallı olarak korunmuş veya yarı tonlu *t-*'ye dönüşmüştür (L. Karahan 1996, s. 104/1; T. Günay 2003, s. 77/5, 84; B. Brandemoen 2002/1, s. 210-211).

7. Trabzon vb. bir kısım Kuzeydoğu Grubu ağızlarında ön seste ET'deki durumu koruma, ön damak *k-* ünsüzü için de söz konusudur: *kir-* 'girmek', *kibi*, *kemi*, *körür*, *kün*, *keydim*, *körmedim*, *keldum*, *kirdi* vb. (L. Karahan 1996, s. 104-105).

8. Anadolu ağızlarının EAT ile ortaklaşan ses değişimlerinden biri de iç ve son seslerdeki *-k-*, *-ğ* ünsüzlerinin sızıcılışarak dip damak *ğ* sesine dönüşmesidir. Eski Anadolu Türkçesindeki *arğa*, *ağşam*, *bağ*, *çoğ*, *ırağ*, *yağşı*, *yoğsulluk* (M. Ergin 1951, s. 287; M. Özkan 2000, s. 107) vb. şekillere karşı Orta ve Doğu Anadolu ağızlarında yaygın olarak: *ağ* > *ağ*, *arğa* > *arğâ*, *bağır*

> *ba**h**ır, ba**h**mış > ba**h**muş, yo**h**sul > yo**h**sul, yo**h** > yo**h*** (Z. Korkmaz 1983, s. 423) vb. örnekler görülür.

Anadolu ve Rumeli Ağzlarına Özgü Ünlü ve Ünsüz Olayları :

Yukarıda belirtilen Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi ile ortaklaşan ünlü, ünsüz değişimleri dışında, Anadolu ve Rumeli ağız bölgelerinde ege-men olan eğilimler veya ünsüzlerin birbirini etkileme özellikleri dolayısıyla pek çok ünsüz değişimleri görülmektedir. Bunlar, doğrudan doğruya Oğuz-Türkmen lehçesinin yapısında var olan değişim, kaynaşma ve gelişme eğilim ve özelliklerine dayanılarak ortaya konmuş değişim türleridir. Bölgelerin birbirinden farklı ağız yapısına çok yönlü zenginlik katan özelliklerdir. Şimdi de uzun bir zaman sürecinde iç bünyede kendini gösteren bu değişimlerden bazı örnekler verelim :

1. İkincil uzun ünlüler:

Bunlar, bölgenin çeşitli ağzlarında ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi, hece kaynaşması gibi değişimler sonucu ortaya çıkan uzun ünlülerdir. *b > v* erimesiyle *böbrek > bürek, f* erimesiyle *köfte > köte; k > g > ğ > v*, *y* erimesiyle *bağ > bā, yağlı > yālı, eksini > ēşini, akşam > āşam; h* erimesiyle *mahsul > māsıl, l* erimesi ile *gözel > gözē ; r* erimesiyle *terle-> tēle-, karşidan > gāşidan* (A. Buran 2007, s. 31-47); *değil > dīl, yağmur > yāmur, saña > sā, değiştir- > dēşdir-* (N. Demir 2007, s. 58 ve ö.t.) vb.

2. Doğu ve Kuzeydoğu Grubu ağzlarında alıntı sözcüklerdeki uzun ünlüler normal ünlülere dönüşmüştür: *āşık > aşık, cāriye > carye, dūnyā > dünya, zaten > zeten, cāhil > cahal* vb.

3. Eski Türkçedeki tonsuz ön damak *k-* ünsüzü Türkiye Türkçesi yazı dilinde ve Anadolu ağzlarında bazı küçük istisnalar dışında kurallı olarak *k->g-* değişimine uğramıştır: *kel->gel-, kör->gör-* gibi. Kalın tonsuz arka damak *k'sı* (*ķ*) ise, yazı dilinde, Eski Türkçede olduğu gibi devam ettiği hâlde, Anadolu ağzlarında hemen hemen kurallı denecek biçimde tonlulararak *ķ- > ğ-* değişimine uğramıştır : *ķ abar- > ğabar-, ķ aş > ğaş, ķ ış > ğış, ķ oyun > ğoyun, ķ olay > ğolay* gibi. Bu da demektir ki *k-/ ķ* ünsüzlerinin tonlulaşma kapsamı Anadolu ve Rumeli ağzlarında genişletilmiştir. Ancak; Siirt, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elâzığ, Muş gibi bir kısım Doğu grubu ağzlarında bu eski *ķ* 'nın korunduğu görülüyor: *ķardaş, ķarı, ķaldır-, ķ orķu-, ķapi, ķoyuncı* vb. (L. Karahan 1996, s. 64/5).

4. *k->ğ>g* değişimi : Bu değişim daha çok Batı Grubunun Orta Anadolu ağzlarında görülen ve kalın tonsuz arka damak *ķ-*'sının tonlulararak dip da-

mağa kaydırılmış olan bir türüdür : *kardeş* > *gardaş*, *kıyana-* > *gayna-*, *kaççı* > *gamcı*, *kız* > *gız*, *koyun* > *goyun* vb.

5. Eski Türkçede ve Eski Anadolu ağızlarındaki *ñ* ünsüzü Doğu Grubu ağızlarında bazı değişim aşamalarından geçerek yeni şekillere dönüşmüştür.

a. Bunlardan biri *ñ* > *g* > *ğ* biçiminde bir sızıcılaşmaya uğramasıdır: *baña* > *bağa*, *oña* > *oğa*, *durduñuz* > *durduğuz*, *öñde* > *ögde*, *öñüne* > *öğüne*, *piñar* > *piğar*, *yaliñuz* > *yalağuz* vb. (L. Karahan 1996, s. 24-25).

b. Doğu Grubu ağızlarının Kars, Ardahan, Posof yerli ağızlarında *ñ* ünsüzünün bazen > *ng* bazen de > *nñ* seslerine dönüştüğü görülüyor: *yeñi* > *yengi*, *yeñi* > *yenñi* gibi (L. Karahan 1996, s. 24).

c. *ñ* > *ğ* değişimi ile ilgili olarak bazı Batı Grubu ağızlarında rastlanan bir değişim türü de *ñ* > *ğ* değişiminden sonra, *ğ*'nin düşerek ve *ñ*'de var olan ses değerini yanındaki ünlüye yükleyerek aldığı şekildir: *baña* > *bağa* > *baā*, *saña* > *sağa* > *saā*, *bulduñuz* > *buldüz*, *düñürçüler* > *düürçüler*, *piñar* > *puar*, *kaldırduñuz* > *ğaldırdız* vb. (L. Karahan 1996, s. 21).

ç. *ñ* > *g* > *ğ* değişimine uğramış şekiller, Doğu Grubu ağızlarında daha ileri bir değişim aşamasından geçerek kısalmış şekiller ortaya koymaktadır: *saña* > *saa*, *emriñiz* > *emriz*, *getdiñiz* > *getdiz*, *kendiniz* > *gendiz*, *huzuruñuzdan* > *huzuruzdan*, *yoluñuz* > *yoluz*, *babañızın* > *babazın*, *anañız* > *anāz* vb. (L. Karahan 1996, s. 26).

6. Ünsüz değişmelerinin ilgi çekici bir türü de Kuzeydoğu Grubuna giren bazı ağızlarda özellikle Trabzon ve Rize ağızlarında yaygın olan patlayıcı ön damak ünsüzleri olan *k*, *g*'nin sızıcılaşmasından oluşan *c*, *ç*, *g*, *k* > *ć*, *č*, *g*, *k* değişimidir: *oçuhtan* 'ocaktan', *pençere*, *çare*, *içeri* > *içeri*, *gel* > *ćel*, *gelin* > *ćelin*, *gelirsin* > *ćelursen*, *git-* > *ćit*, *giderum* > *ćiderum*, *güzel* > *ćüzel*, *kimse* > *ćimse*, *güleriz* > *ćüleriz*, *peki* > *peći* vb. (Z. Korkmaz 1983, s. 423; L. Karahan 1996, s. 100/2).

7. Ünsüz İkizleşmesi : Anadolu ve Rumeli ağızlarının önemli özelliklerinden biri de yer yer kendini gösteren iç seste ünsüz ikizleşmesi olayıdır. Batı Grubu ağızlarında vurgu etkisine, boğumlanma hareketindeki yoğunlaşmaya veya uzunluğu kaybolan bir hecenin ses değerini telafiye dayanan bir değişimdir: *azık* > *azık*, *bakarın* > *bakkarın*, *ışık* > *işşık*, *ısır-* > *ıssır-*, *Reşat* > *İreşşat*, *makas* > *makkas*, *mesele* > *messele*, *sakal* > *sakkal*, *vak'a* > *vakka*, *yazık* > *yazık*, *yeñiden* > *yeñidden*, *yüzük* > *yüzzük*, *Zekiye* > *Zekiyye* vb. (Z. Korkmaz 1994/1, § 137; 1994/2, § 116). Bu olay, Doğu Grubu ağızlarında ilgi çekici bir özellik olarak daha çok, sayı adlarında, *k*, *d*, *t*, *b*, *p* gibi patlayıcı

ünsüzlerde görülür : *dokuz* > *dokkuz*, *yedi* > *yeddi*, *sekiz* > *sekkiz*, *otuz* > *ottuz* vb.

8. Ünsüz Düşmesi : Ünsüz düşmesi bazı ağızlarda daha sık bazılarında daha seyrek olmak üzere hemen bütün ağızlarda görülebilen bir ses olayıdır. En çok düşen ses iç ve son seslerde olmak üzere *r*, *l* gibi akıcı ünsüzlerdir. *r* ünsüzü, Batı Anadolu'nun Aydın, Denizli, İzmir, Manisa, Uşak gibi ağızlarında yoğun ve düzenli olarak düşer. Düşüş hızı bölgenin güneyine doğru yavaşlar. Afyon, Isparta, Kütahya, Burdur ile birlikte Nevşehir vb. Orta Anadolu ağızlarında da görülebilir: *eğer* > *eyē*, *giderken* > *gideken*, *vardım* > *vādım*, *çalkar* > *çākā*, *almıyor* > *āmıyor*, *nasıl?* > *nasī?*, *geldi* > *gēdi*, *güzeldi* > *güzēdi* vb. (Z. Korkmaz 1994/1, § 137, 138; L. Karahan 1996, s. 129/10). *r* ve *l* düşmesi olayları, Kars vb. bazı Doğu Anadolu ağızlarında da görülen belirgin bir özelliktir: *nedir?* > *nēdi?*, *bozmaktadır* > *bozmağdadı*, *kimindir* > *kimindi*, *oturduğum* > *otudum*, *kaldırdı* > *ğaldırdu*, *getirmişler* > *getimişler*, *belki* > *bēki*, *geldiğiniz* > *gēdiğiniz*, *çalk* > *ğah* vb. (A. Ercilasun 2002, s. 133-135). Düşme olayı daha syrek olmak üzere *f*, *n*, *ñ*, *y*, *k*, *h*, *ğ* gibi ünsüzlerde de görülür : *çift* > *çit*, *miüftü* > *mü tü*, *yufka* > *yuhā*, *yüksek* > *yūsek*, *rençperlik* > *ileşberlik*, *geç-koca* > *geş-ğoca*, *böyle* > *bēle*, *keyflenir* > *kēflenir*, *eylen-* > *ēlen-*, *mağdur* > *mādur*, *yigirmi*, *irmi*, *hemen* > *emen*, *hücum* > *ücum*, *herif* > *erif*, *hükümet* > *ükümet* vb. (Yukarıda göst. yerler).

9. Hece Kaynaşması :

Hece Kaynaşması, boğumlanma özellikleri açısından aşınmaya ve düşmeye elverişli olan ünsüzlerin düşerek veya yanlarındaki ünlüler ile kaynaşarak kelime içindeki hece sayısını azaltması olayıdır. Bu olay hemen bütün Anadolu ve Rumeli ağızlarında görülen bir yaygınlıktadır : *aydıvereyim* > *aydōrem*, *bugün* > *bōn*, *pişirelim* > *bişirēm*, *getiririz* > *getiriz*, *otururuz* > *oturuz*, *varırım* > *varım*, *édeyim* > *édēn*, *gelmeyecek* > *gelmecek*, *sabahleyin* > *sabālan*, *çandırayın* > *ğandiren*, *ötekiler* > *ötāler*, *aşağıda* > *aşāda*, *yapayım* > *yapēm*, *çıkıyor* > *çihlir*, *gidiyor* > *gediy*, *gideceğik* > *gidecłk* vb. (Z. Korkmaz 1994/1, § 134; 1994/2, § 112; A. Ercilasun 2002, s. 147; L. Karahan 1996, s. 132/12).

Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Kıpçak Etkisi :

Anadolu ve Rumeli ağızlarının en ilgi çekici özelliklerinden biri de yer yer Kıpçak lehçesinden gelme özelliklerin yer alması veya bu özelliklerin Oğuz-Türkmen lehçesine özgü özelliklerle kaynaşmış olmasıdır.

Batı grubuna giren Bartın, Amasra, Çaycuma ağızları ile bazı Sivas ağızlarında, İzmit'in Taşkoprü ve kısmen Ova ağzında görülen *ñ* > *y* değişimleri

ve özellikle Bartın, Amasra, Çaycuma vb. bazı ağızlarda görülen $\tilde{n} > g > v$ biçimindeki değişimler çok ilgi çekicidir.

a. $\tilde{n} > y$ ile : *beñiz > beyiz, deñiz > deyiz, deñiş- > deyiş-, seniñ > seniy, sorsañ > sorsay, kalkdñ mi? > kalkdımı?, dersiñiz > dirsiyiz, ne yapıyorsuñuz > ne yapıyorsunuz, alacak musñ > alcey mi vb.* Bu özellik Doğu Grubuna giren Urfa Merkez ve Ceylanpınar ağızlarında da görülebilir : *evlenseñ > evlensey, seniñ > seniy, eviñi > eviyi, durduñuz > durduyuz, gördüñüz > gördüyüz vb.* (Z. Korkmaz 1994/3, s. 18, § 13; L. Karahan 1996, s. 22, 25; N. Demir 2007, s. 58).

b. $\tilde{n} > v$ değişimi ile : *köñül > gövül, yaluñuz > yalavuz, toñuz > dovuz, öñ > öv, soñ > sov, yuñ (yüñ) > yuv, pñar > puvar vb.* Bu olay, yuvarlak ünlüler yanında görüldüğüne göre, ünlülerin ünsüzlere etkisi sonucu olmalıdır (Z. Korkmaz 1994/3, s. 19-20, § 14; N. Demir 2007, s. 59).

c. $g > v$ değişimi ile : *agaç > avaç, ağar- > avar-, ağır > avır, ağız > avız, sığır > sıvıl, bağ > bav, dağ > dav, yağ > yav vb.* (Z. Korkmaz 1994/3, s. 20, § 15).

ç. Pek seyrek durumlarda eski bir Kıpçak yerleşiminin kalıntıları olarak yer yer özellikle fiillerdeki 2. şah. Çokluk ekinde $s > h > \text{h}$ ve başka yerlerde $y > c$, $\text{ş} > c$ değişimleri de görülebilir : *seninle > hennen* (Aydın-Bozdoğan), *siz > his, sizi > hizi* (Gaziantep), *sus- > hös- hurız > hurhız vb.* (Z. Korkmaz, 1994/1, s. 63, § 91 ve not 166).

B. Şekil Bilgisi (Morphologie) Açısından

Anadolu ve Rumeli ağızları şekil yapısı bakımından yer yer kendine özgü durumlar sergilemesine ve yazı dilinden ayrılan birtakım ek ve yapılarla sahip olmasına rağmen, genellikle yazı dili ile ortaklaşır. Bununla birlikte yazı dilinden ayrıldığı ve Eski Anadolu Türkçesi ile ortaklaştığı noktalar da vardır. Ancak, bu ağızlarda göze çarpan en belirgin özellik, çeşitli eklerin ses yapılarında kendini gösteren ve birbirinden farklı etkenlere bağlı değişmelerin ortaya koyduğu çeşitlenmelerdir. Şimdi bu durumları yansıtan bazı örnekler verelim:

I. Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi İle Ortaklaştığı Noktalar :

1. Soma (Manisa), Çivril (Denizli), Bozdoğan (Aydın), Tavas (Denizli), Simav-Taşanlı (Kütahya) ve Rize kesimlerini içine alan bir kısım ağızlarda yaygın yükleme hâli eki $+I / +U^i$ nun yerini, şekilce yönelme hâli eki ile birleşen $+A$ eki almıştır. Bu durum Eski Türkçe döneminde de yer yer kendini gösteren $+Ag$ yükleme hâli ekinin $-g$ düşmesi ile ve Eski Anadolu Türk-

çesi kanalı ile Anadolu ağızlarındaki uzantısı niteliğinde bir morfo-fonoloji olayıdır : *bōçlara* ‘bohçaları’, *dağlara* ‘dağları’, *derdime* ‘derdimi’, *ğāveye* ‘kahveyi’, *ğızıña* ‘kızını’, *kesmişlē kapızlara* ‘karpuzları kesmişler’ vb. (Z. Korkmaz 1999/I,II, s. 163).

2. Anadolu’nun Akçadağ, Darende, Doğanşehir, Elbistan vb. bir kısım Batı Grubu ağızlarında, bulunma hâli eki, tıpkı Köktürk metinlerinde olduğu gibi çıkma hâli işlevini de yüklenmiştir. *Ajlıhda buñaldılar* ‘açlıktan bunaldılar’, *elinde bir yól aldı gitti* ‘elinden bir yol aldı gitti’, *evde çıhdılar* ‘evden çıktılar’, *gözünde ahıttım* ‘gözümden akıttım’, *şimdide sōna* ‘şimdiden sonra’ vb. (A. Caferoğlu 1945, s. 46, 47).

3. a. Çekimli fiillere gelen zamir kökenli teklik 1. ve 2. şahıs ekleri ile bildirme ekleri Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Muş, Urfa, Van, Palu vb. Doğu Grubu ağızlarında Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi *-An* ve *-sAn* biçimindedir : *alır-am*, *çihy-am*, *alacağ-am*, *geler-em*, *gızın-am*, *görmüş-sen*, *değil-sen*, *isteyecaħsen*, *gelmiş-sen* vb. (L. Karahan 1996, s. 67-68/1).

b. Fiil çekimlerindeki zamir kökenli çokluk 2. şahıs eki ile 2. şahıs bildirme eki de bu ağızlarda genellikle Eski Anadolu Türkçesine koşut olarak *-sIz* biçimindedir: *éder-siz*, *gelir-siz*, *oħmiş-siz*, *olacaħ-siz*, *eyi mi-siz*, *içer-siz* vb.

4. Eski Anadolu Türkçesine özgü tasvir fiili kalıbında bir şimdiki zaman eki olan *-A yorur* (< *al-a yoru-r* vb), Türkiye Türkçesi yazı diline uyuma aykırı *-(I)yor* biçimi ile geçtiği hâlde, Anadolu ağızlarında ünlü düşmesi, hece kaynaşması, düzleşme ve *-r* düşmesi ile *-yAr* (*alıyor*, *geliyor*), *-yA* (*alıyor*, *gidiyor*), *-yir* (*deyirsen*, *yiğir*), *-yo* (*alıyor*, *dolanıyor*) gibi şekiller almıştır. Ancak Batı Grubunun Adana, Silifke (İçel), Antakya, Niğde, Nevşehir ve yöresinin bir kısım ağızlarında ve daha çok Salur boyunu temsil eden bir özellik olarak, bu ekin tıpkı Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi *-A Yorur / -I yorur / -U yorur* veya ünlü incelmeleri ile *-A yörür / -I yörür / -U yörür* biçiminde süregeldiği görülüyor: *oturuyorur*, *bayram oluyorur*, *canım sıhılıyorur*, *çihılıyorur*, *duruyorur*, *paltalıyorur*, *dönüyörürler*, *geçiyörürüz*, *öldürüyörürler* vb (Z. Korkmaz, 1994/2, s. 142, 144, 152, 160; L. Karahan 1996, s. 141).

5. Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlak ünlü taşıyan eklerin, bir kısım Anadolu ve Rumeli ağızlarında düzlük yuvarlaklık uyumuna aykırı olarak yuvarlak biçimde devam ettiği görülüyor.

Görülen geçmiş zaman ve *-dUk* sıfat-fil, *-dUr-* ettirgenlik, *-Uk* çekimli fiilde birinci şahıs çokluk eki, *+IU*, *+sUz*, *+cUk* sıfat vb. ekleri içine alan bu özellik daha çok Artvin, Ardahan, Ardahan, Kars, Gümüşhane, Erzurum, Erzincan, Harput (Elazığ) ve yöresi ağızları ile bütün Muş ve Bingöl ağız-

larında yoğunlaşmıştır: *biş-dük*, *çıh-dum*, *ver-duh*, *bizde-dür*, *bizim-dür*, *vardur*, *köleyüh*, *alur-um*, *alur-uh*, *alur-sız*, *tanır-uh*, *bişür-*, *yaz-dur-*, *edep-süz*, *ev-üm*, *işim-üz*, *ğarış-uh*, *yaz-uh* vb. (L. Karahan 1996, s. 60-62/1, 09/2; Z. Korkmaz 1999/I, II, s. 164/4).

6. Eski Anadolu Türkçesinde -gA/-A değişmesi ile oluşan -A istek eki Doğu Grubu ağızlarında bütün şahıslar için işlek olarak kullanılır : *bul-a-m*, *var-a-m*, *gel-e-m*, *ged-e-k mi? diyini-y-e-k* ‘dinleyelim’ vb. (A. Caferoğlu 1945, s. 134; L. Karahan 1996, s. 57/17).

7. Türkiye Türkçesi yazı dilinde teklik birinci şahıs emir eki olarak -Ayın şekli kullanılırken, bir kısım Anadolu ağızlarında Eski Türkçedeki -Ayın (-Ayın, -yın) şekli devam ettirilmiştir. *Al-ayın*, *çalış-ayın*, *gaç-ayın*, *gez-eyin*, *gör-eyin*, *yapa-yın*, *oyna-yın*, *öl-eyin* vb. (Z. Korkmaz 1999/I,II, s. 164/6).

Batı Grubu ağızlarından Adana, Ankara, Çorum, Kastamonu, Konya, Niğde, Zonguldak ve yöresindeki bir kısım ağızlarda süregelen bu özellik, bölgenin Afyon, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Burdur, Bursa, Çanakkale, Denizli, Isparta, Kütahya, Manisa, Muğla, Uşak ve Bartın ağızlarında ses kaynaşmasına uğrayarak -an/-en biçiminde süregelmektedir: *dutón*, *giden* (< *gid-eyin*), *gelon* (< *gel-eyin*), *gösterón*, *öpón*, *varen*, *vón* vb. (L. Karahan, *age*, s. 148-194/9).

8. Eski Anadolu Türkçesinde fiillerin 1. şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde, bildirme ve şahıs eki olarak kullanılan zamir kökenli -vAn, -vUz ekleri Kastamonu, Bartın ve yöresi ağızlarında *göv* > *göy* ‘gökyüzü’, *gövcek* > *göycek* ‘sevgili’ örneklerinde görüldüğü gibi *v* > *y* yumuşaması ile -yIn / -yUn, -yIz / -yUz biçiminde bir ara geçiş aşaması olarak korunmuş bulunuyor: *ben gaçağın* ‘kaçağım’, *ben de leşber-yin*; *ben Arıt Garaköyünden-yin*, *ben oranıg aşā mehellesinden-yin*; *deyil-yin*, *erkek-yin*; *biz burada arkadaş-yuz*; *leşber-yüz*, *orta mehelleden-yüz* vb. (Z. Korkmaz 1999/I, II, s. 165/7).

9. Eski Türkçedeki -ğına / kına (< *kınya*) küçültme ve güçlendirme eki, yer yer birçok ağızda, çekimli fiillerde anlam güçlendirici olarak -kına biçiminde, zarflarda ise ses değişmesi ve kaynaşması ile kısalmış -na biçiminde süregelmiştir: *aldı-kına*, ‘aldı ki’, *didi-kine* ‘dedi ki’, *bağdı-kına*, *çabuğca-na* ‘çabucak’, *eyce-ne* ‘iyice’, *güzelce-ne*, *yeñide-ne* (< **yeñiden-ne*), *ıngas-da-na* vb. (Z. Korkmaz 1999/I, II, s. 165/8).

10. Eski Anadolu Türkçesinin -uban/-üben zarf-fiil ekleri -iban/-iben şekliyle Kars Yöresi ağızlarında devam etmektedir: *ver-iben*, *gör-iben*, *gözle-y-iben* vb. (Z. Korkmaz 1983, s. 425: zarf-fiiller 2).

11. Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçelerine özgü eski bir gelecek zaman sıfat-fiil eki olan *-AsI*, yer yer ağızlarda devam etmektedir. Bu ek, *ata bin-esi-m geldi; seni gör-esi-m geldi; gözü çık-ası, kör ol-ası, geber-esi, başını yi-y-esi* gibi kısmen yazı dili ile ortaklaşan, istek ve kargış bildiren kalıplaşmış sözlerde yer aldığı gibi; istek bildiren daha canlı kullanılışları da vardır: *gör-esi-m geldivü vahı*; beş üz devenin *ğaldır-ası* ‘kaldırabileceği’, *kumaşlardan üklet; çāşıya gid-esi-m yoħ*; *yük arabasına min-esi-m gelmeye; su iç-esileri geliyo* vb. Bazen bu ek, “-ıncaya kadar” zarf-fiilinin de yerini tutar: *öl-esi-ye çalış-; gatıl-ası-ya gül-; dayireler açıl-ası ğadağ ben onu getirin* vb. (Z. Korkmaz 1999/I, II, s. 165/9). Şekil bilgisi ile ilgili daha epey örnek gösterilebilir.

Anadolu ve Rumeli Ağızlarına Özgü Şekiller ve Çok Yönlü Şekillenmeler

Yukarıdaki açıklamalar sırasında belirtildiği üzere, şekil bilgisi ile ilgili birtakım gramer özellikleri, bu ağızlarda, ses yapıları bakımından birbirinden farklı değişimlere uğrayarak yeni ek türlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu nitelikteki çeşitlenmelerden sıraladığımız bazı örnekler şunlardır :

1. *bana, sana, ona* gibi yönelme eki almış 1., 2. ve 3. şahıs zamirleri, Doğu Grubu ağızlarında, öteki Anadolu ağızlarından farklı yapıda karşımıza çıkar :

a. *bahan* ‘bana’, *behen* ‘bana’, *bağın, beğen, bān, man, mañ; sahan* ‘sana’, *sehen, seğen, saan, seen, sañ; oğan* ‘ona’ vb.

İç sesteki çok ilgi çekici ses değişimlerinin sonucu olan bu şekiller, zamirler açısından Doğu Grubu ağızlarını öteki grup ağızlarından ayırmaktadır.

b. Aynı bölgedeki *bene, sene* gibi şekiller, a) maddesindekilere oranla daha az yaygındır.

2. Yazı dilinin

a. Çokluk 2. şahıs iyelik eki ile iyelik kökenli şahıs eki olan *-ñIz / -ñUz* ekleri, Doğu Grubu ağızlarında yapısındaki damak *ñ*’sinin eriyip kaybolması ve şahıs ekinin görülen geçmiş zaman ve şart kipinde, kip ekinin ünlüsü ile kaynaşması sonucunda ek *-z*’ye dönüşmüştür. Bu özelliği ile Doğu Grubu ağızları Kuzeydoğu ve Batı Grubu ağızlarından ayrılmaktadır: *evizi* (< *eviñizi*), *tapuzı* ‘tapunuzu’, *yapduz* ‘yaptınız’, *yuhladız* ‘uyukladınız’; *gelsez* ‘gelseniz’, *gilsaz* ‘kilsanız’, *babaza* ‘babanıza’, *eliz* ‘eliniz’ vb.

b. Urfa merkez, Ceylanpınar, Tuzluca gibi ağızlarda, bu ekler *ñ > y* değişimi ile *-ñIz / -ñUz > -yIz / -yUz* biçimine girmiştir: *ağañız > ağayız, eliñiz > eliyiz, durduñuz > durduyuz* vb.

c. Hanak, Kağızman Türkmen ağızlarında ve Palu'da, ek *ñ* > *ğ* değişimi ile *-ğİz* / *-ğUz*'a dönüşmüştür: *anañız* > *anağız*, *yerseñiz* > *yerseğiz*, *başıñız* > *başığız*, *yapdıñız* > *yapdığız*, *getürdüñüz* > *getürdüğüz* vb.

ç. Iğdır ve yöresi ağızlarında ise iç sesteki yumuşak *ğ* ünsüzü eriyerek ve yanlarındaki ünlülerle kaynaşarak bir ikiz ünlüye dönüşmüştür: *bildiñiz* > *bildiğiz*, *dediñiz* > *dediğiz*, *denediñiz* > *denediğiz* vb.

Bu ek Kuzeydoğu Grubu ağızlarında ise, yalnız *ñ* > *n* değişmesine ve ünlü yuvarlaklaşmasına uğrayarak *-nuz* biçimini almıştır: *yatsañız* > *yatsanız*, *anañız* > *ananız*, *eviñiz* > *evinüz* vb.

Batı Grubu ağızlarında, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi *-ñİz* / *-ñUz* biçimleri kullanılmaktadır: *babañız*, *başıñız*, *hepiñiz*, *parañız*, *deseñiz*, *verdiñiz*, *yösañız*, *gonuşcadiñiz* vb. (L. Karahan 1996, s. 40/4).

3. Şimdiki zaman ekindeki çeşitlenmeler :

a. Eski Türkçedeki *-yorur* şimdiki zaman ekinin daha hece kaynaşmasına uğramamış *-yorur* veya sırf son sesteki *-r*'nin düşmesi ile oluşan *-yuru* biçimleri Batı Grubu ağızlarında görülmektedir.

Bu ek *yorur/yuru* biçimleriyle bölgenin güney ve batısından başlayarak iç kesimlerine kadar uzanır ve genellikle Salur boyu yerleşim bölgelerinde görülür (Korkmaz 1995, 2005/II, s. 186/10): *alıyorur*, *başlıyorur*, *çıtıyorur*, *deyorur*, *duruyorur*, *otuyorur*; *alıyoru*, *añlıyoru*, *biliyoru*, *çıtıyoru*, *geliyoru*, *bilmeyoru*, *ğurtulmayoru* vb. (L. Karahan 1996, s. 140-141).

Bu ekin yeni ses değişimlerinden geçen epey türtü vardır. Ek, Batı Grubu ağızlarında yer yer birtakım ses değişimlerine uğrayarak farklı biçimlere girmiştir.

b. Ek, birer ünlü incilmesi ile *-yörür* ve *-yörü* biçimlerine de dönüşmüştür: *başlāyörür*, *dēyörür*, *geçiyörür*, *geçiyörür*, *olmuyörür*, *çıtıyorürmüştür* vb. (L. Karahan 1996, s. 141).

c. Batı Grubunun pek çok ağızında yazı dilindeki *-yor*'un, *-yor* > *-yo* değişiminden oluşmuş *-yo* eki kullanılabilir: *alīyo*, *dēyo*, *dolantīyo*, *geliyōh*, *tanyōdum*, *içiyōñ*, *ekemeyōs*, *yiyo* vb. Bu ekin bazı ağızlarda nadiren inceldiği de görülür: *geliyō*, *çıtıyō* vb.

ç. Ek ünlüsünün düzleşmesi ile *-yA* / *-yĀ* biçimlerinde:

Amasra, Bartın, Bolu, İzmit, Ovacık vb. ağızlarda görülen bir değişimdir: *bakīye*, *biliye*, *çıkıya*, *duriye*, *eylenmeyā*, *geliya*, *gidiyen*, *seviyan*, *öliye*, *ölüyekana* vb. (L. Karahan 1996, s. 143).

d. *-yor/-yo* ekinin kullanıldığı bazı ağızlarda, *-yor > -yo* değişimi dolayısıyla kaybolan seslerin telafisi için ek ünsüzünün ikizleştiği veya ek öncesindeki ünlünün uzadığı görülür : *başlēyo, durmēyo, kalmāyo, deyyoruñ* ‘diyor-sun’, *iñileyyo* vb.

e. Şimdiki zaman eki almış fiillerin olumsuz ve soru şekilleri, Muğla, Çanakkale vb. bazı ağızlarda standart yapının dışına taşmıştır: *gelimiyon?* ‘geliyor musun?’, *geliyomez* ‘gelmiyoruz’, *geliyumamñ* ‘gelmiyor musun?’, *biliyomaz* ‘bilmiyor’, *görüyomēz* ‘göremiyoruz’ vb. (Z. Korkmaz 1994/1, Muğla Metinleri; A. Akar 2004, s. 58).

f. Şimdiki zaman eki Doğu Grubu ağızlarında da birtakım değişimler gösterir ve *-yér / -yir / éyr / -ér / -ē r / -ir* biçimlerine girer (L. Karahan 1996, s. 90).

Kemah, Tercan, Çayırılı (Erzurum), Artvin, Şavşat vb. ağızlarında *-yér / -yir / -yır* biçimlerindedir: *ediyér, bişiyer, oluyér; altyir, içiyir, geçiyir; başhtyr, biliyr* vb. (L. Karahan 1996, s. 69).

Ek, güneye indikçe daralma, düşme, uzama gibi olaylara uğrar.

g. Ek; Ahlat, Malazgirt, Erzurum, Aşkale, Ovacık, Pasinler, Horasan ve kısmen Bingöl ağızlarında *-ir* biçimindedir : *çekir, çekirsen, gelir, isdirem, kızır, oħır, baħirik, edirem, yapir* vb.

h. Ek; Bitlis, Muş, Pala, Karakoçan ve Bingöl ağızlarında kapalı e (*é*) ile *-ér* biçimindedir: *baħér* ‘bakıyor’, *oħérler* ‘okuyorlar’, *édér, gelérem, gelésen* vb.

j. Ek; Diyarbakır, Urfa, Van ve kısmen Bingöl, Karakoçan ağızlarında *-i(y) / -(y)i* biçimlerindedir : *içiyem, içi, içisiz, korħıyam, korħısan, korħiy, geli, gelisen, sızliyi* vb.

Palu ve Bingöl merkez ağızlarında seyrek olarak *i* eki de yer alır : *baħim, çevüriler* vb.

k. Kuzeydoğu Grubu ağızlarında dar yuvarlak ve dar düz ünlülü şimdiki zaman eki kullanılır. Ana bölgenin doğusuna doğru yuvarlak ünlülü ekler de yoğunluk kazanmıştır: *boğayur, deyur, baķiyor, çıķiyor, oliyôr* v. (L. Karahan age., s. 108).

4. Denizli, Aydın, Muğla ve yöresi gibi Yörük ağızlarında, şimdiki zaman kipi, *yoru-* (*yoru-r*) tasvir fiili dışında, *yat->bat-*, *bar-* ‘varmak’, *gel-*, *dur-*, *otur-*, *yörü->-p börü-* gibi daha başka tasvir fiilleri ile de kullanılabilir. Bunlar tasvir fiili niteliğindeki yardımcı fiillerin, asıl fiilin *-Ip* zarf-fiili biçimi

ile birleşip kaynaşmasından oluşmuştur. Bu türetmeler özellikle Muğla ve yöresi ağızlarında yaygındır.

a. *-İp yat- > -İp bat- / -I bat-* biçiminde : *alıp-batı* ‘alıyor’, *yapıp batulla* ‘yapıyorlar’, *getirip-batmış* ‘getiriyormuş’, *hazırlanıp-batır* ‘hazırlanıyor’, *gızarda-batmış* ‘kızartıyormuş’, *getiri-batırın* ‘getiriyorum’, *bakı-batırımı* ‘bakıyormuş’, *yayılı-batmış* ‘yayılyormuş’ vb.

b. *-İp bar- / -I bar-* ile: *gidip-barı* ‘gidiyor’, *varıp barmış* ‘varıyormuş’, *gidip-bārın* ‘gidiyorum’ vb.

c. *-İp gel- > İk gel-* ile yapılanlar : *gelik-gelişen* ‘geliyorken’, *biri gelik-gelirimiş*, *sen öteden gelik gelişin*, *gek-gelişene* vb.

ç. *-U- yomaz > -i- yomaz* biçimiyle : *biliyoman* ‘bilmiyorum, bilemiyorum’, *biliyomaz* ‘bilmiyor’, *içiyomaz* ‘içmiyor, içmiyor’, *yiymoz* ‘yemiyor, yiyemiyor’, *geliyomazla* ‘gelmiyorlar, gelemiyorlar’ vb. (Z. Korkmaz 1994/1, s. 94-102; A. Ercilasun 1983, s. 261-262; A. Akar 2004, s. 56-59).

5. Anadolu ve Rumeli ağızlarında duyulan geçmiş zaman kipi için genellikle *-mİş / - mUş* eki kullanılır. Yalnız bu ekin dil ve dudak benzeşmesi açısından uyum dışı şekilleri de vardır. Bir de bu ek, yazı dilinde olduğu gibi yalnız duyulan geçmiş zaman görevinde değildir. Aynı zamanda görülen geçmiş zaman görevindedir: *çalışmışam* ‘çalıştım’, *gezmişim* ‘gezdim’, fırtınaya *dutulmuşük* ‘f. tutulduk’ vb. (N. Demir 2007, s. 68).

6. Batı Grubu ağızları içinde yer alan Adana, Hatay, Kahramanmaraş ve Gaziantep ağızlarında kullanılan bir başka geçmiş zaman eki de *-İk*’tır. Bu ek, gerçekleştiği başkasından duyulduğu hâlde, yapıldığına kesinlikle inanılan eylemler için kullanılır ve güçlü bir ihtimal gösterir: *gediğim*, *gediksin*, *gedik*, *deyik*, *çevirikle*, *gelişik*, *geliksin*, *gelikle* vb. (L. Karahan 1996, s. 147/8; Ö.A. Aksoy 1945, s. 176/15; A. Miskioğlu, *TD*, S. 29, s. 1-3; N. Demir 1996/b, s. 136-148).

7. Doğu Anadolu bölgesinin Bulanık, Ahlat, Adilcevaz ve Van ağızlarında duyulan geçmiş zaman kipi için, Irak ve Azerbaycan Türkçelerinde olduğu gibi *-İp*, *-İptur* ekleri de kullanılır: *değişip-sen*, *gelip-sen*, *alıptur* vb. *-İptur* eki yalnız Ahlat ağızında yer alır (H. Zülfikar 1978, s. 309). Bu ek bir kısım Kars ağızlarında *p>f* değişimi ile *-İf / -Uf*’a dönüşmüştür: *dolduruf*, *gürhuf*, *görhuf* vb.

8. Kahramanmaraş, Adana, Hatay ve kısmen Gaziantep ağızlarında gelecek zaman için *-İcl* eki kullanılmaktadır: *alıcı* ‘alacak’, *gelici* ‘gelecek’, *olıcı* ‘olacak’, *çıkıcı* ‘çıkacak’ vb.

9. Konya, Karaman, Nevşehir, Niğde vb. Orta Anadolu ağızlarında yaygın olan *-İşIn* zarf-fiil eki, *-İncA* zarf-fiil ekinin koşutudur: *alışın* ‘alınca’, *gelişin*

'gelince', *gidişin* 'gidince', *deyişin* 'diyince', *varışın* 'varınca' vb. Bu ek Sivas ağzında "-rken, -dıktan sonra" anlamları ile de kullanılır: *burdan gidişin* 'burdan giderken, gittikten sonra', *āmin deyişin*, *oria varışın* vb. Ürgüp ve yöresi ağzlarında ekin -*IşgIn* biçimine de rastlanır: *güz gelişgin* 'güz gelince', *geri verişgin* 'geri verince' vb.

10. Bazı Anadolu ağzlarında da yazı dilinin -*IncA* / -*UncA* zarf-fiil eki ses değişimleri ile -*IncI* / -*IncAk* / -*IncAh* biçimlerine girmiştir : *duruncu*, *oturuncu*, *güliüncü*, *bitmeyincek*, *görmeyincek*, *bañuncah*, *yoluncah* vb.

11. Karaman ve Isparta ağzlarındaki -*mAcA* , Terekeme ağzlarındaki -*mAmAcA* zarf-fiil ekleri, örneklerine eski metinlerde ve yazı dilinde rastlanmayan değişik türlerdir. Bu ekler "bir zamana kadar, -maksızın" anlamlarını veren veya fiilin oluş tarzını bildiren görevlerle kullanılır: *bayılmaca güliüşme* 'bayılırcasına güliüşme', *buñalmaca...* 'bunalarak', *bilmemece* 'bilmeksizin', *yörümece git-* 'yürüye yürüye gitmek' vb.

12. Doğu Anadolu ağzlarındaki -*AndA* zarf-fiil eki, anlamca yazı dilindeki -*Inca* ve -*rken* zarf-fiillerinin yerini tutar: *gelende* 'gelince, gelirken', *doñunanda* 'dokununca, dokunurken', *oñuyanda* 'okuyunca, okurken' vb.

13. Eski Anadolu Türkçesinin -*Uban* zarf-fiil eki -*IbAn* biçimiyle Kars ve Yöresi ağzlarında da kullanılmaktadır: *dutuban* 'tutarak', *gözleyiben* 'gözleyerek', *vériben* 'vererek' vb. (Z. Korkmaz 1983, s. 245: zarf-fiiller).

C. Söz Varlığı Açısından :

Anadolu ve Rumeli ağzları, söz varlığındaki koruyuculuk ve zenginlik açısından yazı diline oranla çok ileri bir aşamadır. Çünkü eski devirlerden kalma sözleri koruma ve sürdürme geleneği çok güçlüdür. Ayrıca yeni yeni sözler türetme ve anlam dallanmasının geliştirme gücüne sahiptir. Bu bildiride ağırlık noktasını, ses ve şekil bilgisinde topladığımız ve zamanımız da çok kısıtlı olduğu için bu konuda ağzların bu temel özelliklerini yansıtan birkaç örnek vermekle yetineceğiz. Esasen mevcut ağız sözlükleri de bu renkli ve zengin yapıyı açıkça ortaya koymaktadır:

1. Eski Dönemlerden Gelen Sözler :

Bugün Anadolu ağzlarında rastladığımız, bölgeden bölgeye veya ağızdan ağız ses yapısı bakımından az çok değişiklik gösteren : *beliñle-*, *beñille-* 'korkmak, ürkmek, çekinmek' (< *EAT beliñle-*); *beñile-*, 'acı acı bağırmak', *beñilt-* 'bayılmak', *bengilik* 'bir tür bayılıcı ilaç'; *beñgü taş* 'anıt', *beze-* 'süslemek', *bezek* 'bayram şenliği', *bezekçi* 'gelin süsleyen kadın'; *çınuk-* 'gerçekleştirmek', *depre-*, *depre-* 'kıvıldamak', *depret-* 'kıvıldatmak, hareket

ettirmek', *dulda* 'gölge'; *duldala-* 'gölge et-, himaye etmek, korumak', *düne-* 'gecelemek', *dünek* 'tavuk kümesi', *em* 'ilaç', *emcek* 'meme' *emicek* 'besin, gıda', *eñek*, *enek* 'çene kemiği, çene', *egez*, *inez*, *igez* (< *ET ig* 'hastalık') 'cılız, zayıf, güçsüz'; *ğırañ*, *ğırañ* (< *EAT kırañ*) 'kenar, kıyı, sahil vb.'²

2. Anadolu ve Rumeli ağızlarının yeni söz türetme yönündeki işleklik ve zenginliğini belirtmek için de birkaç örnek verebiliriz : Yazı dilindeki kökeni Farsça olan *merdiven* sözü, ağızlarda *bas-* ve *ayak* kelimelerine dayanılarak türetilmiş *basak*, *bastır*, *başgaç*, *basıncak*, *basıncañ* 'ayaklık' vb. sekiz on şekil yer almıştır. *Dürbün* (< *Far. durbün*) için *bak-fulinden bakaç*, *bodrum* için *altev* (< *alt ev*), *kiler* için *azıklık*, *ayna* (Ar. *ayine*), *bakar*, *bakanak*, *bakıncak*, *üzgörgü*, *üzgörgüsü*, *kıllık*; *pervane* için *döngeç*; *manivela* için *kañurtma*.; *pedal* için *basacak*, *ayakcak* gibi şekillerin kullanılması zengin yaratıcılığın örnekleridir. Bunlara daha yüzlerce örnek gösterilebilir.³

Sonuç

Ele aldığımız bu konuda başından beri verilen bilgileri ve yapılan açıklamaları sonuç olarak şöyle toparlayabiliriz :

Anadolu ve Rumeli ağızları yapılarındaki ses ve şekil bilgisi özellikleri ile söz varlığı açısından, bir yandan Eski Türkçeden ve Eski Anadolu Türkçesinden getirdiği şekil ve değerleri korurken bir yandan da Oğuz dışı öteki bazı Türk boylarından aldığı özellikler ile birleştirip kaynaştırarak yeni şekiller ortaya çıkarmıştır.

Bu ağızların çok belirgin bir özelliği de yüzyıllardır yazı dilinden ayrı, bağımsız ve serbest bir değişim ve gelişim yolu izlendiği için, belirli gramer şekillerinin çeşitli Oğuz boylarının ağız eğilimleri doğrultusunda ses değişimlerinden geçirilerek, çok çeşitli ve zengin bir ağızlar yapısının ortaya konabilmiş olmasıdır.

Bugün bu ağızlar bizim için hem eski hem yeni şekilleri ile dil tarihi açısından zengin hem de çok zengin bir kültür hazinesi durumundadır. Ancak, bu hazinenin bilim ve dil tarihi açısından yeterince değerlendirilebilmesi için, mutlaka tamamlanması gereken önemli birtakım çalışmalara daha ihtiyaç vardır. Bunları da üç, dört temel noktada toplayabiliriz :

1. Anadolu ve Rumeli bölgelerinde şimdiye kadar metinleri derlenmemiş ve araştırması yapılmamış; dolayısıyla eksik kalmış olan bölge ve yerlerin ele alınış işlenmesi,

2. Zengin malzemeye dayanan ayrıntılı bir ağızlar gramerinin yazılması,

² Daha başka örnekler için Z. Korkmaz 1999/I, II, s. 166'ya bk.

³ Başka örnekler için not 2'de göst. eser, s. 167'ye bk.

3. Yeterli ve zengin malzemeye dayanılarak çok yönlü ağız atlaslarının hazırlanması,

4. Bu çok çeşitli ve zengin ağız özellikleri ile, Anadolu'nun temel yapısını oluşturan Oğuz etnolojisi arasındaki bağlantının kurulması. Yani Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki hangi özelliklerin, *Kayı, Kınık, Avşar, Bayındır, Çepni, Salur* vb. 23 veya 24 Oğuz boyundan hangilerine ait olduğunun tespiti. Bunlardaki ağız yapılarının hangi noktalarda birbirleriyle ortaklaşp hangi noktalarda birbirinden ayrıldıklarının, sağlam ölçütlere dayanılarak belirlenmesi.

5. Bu yöndeki çalışmalar, ağız araştırmaları dışında ayrıca yer adları çalışmaları yapmayı, tarihî kaynaklara ve arşiv belgelerine ulaşmayı gerektiren çok yönlü ve yorucu çalışmalardır. Ama yapılması da kaçınılmazdır.⁴

Bu alanda yapılacak çok yönlü derinlemesine araştırmalar, elbette Türk dilinin başka konularında çözüm bekleyen bazı önemli noktalara da ışık tutarak onların çözümünü de kolaylaştıracaktır.

Kaynakça

- AKAR, Ali (2004), *Muğla Ağızları*, Muğla Üniversitesi yay., Muğla, 320 s.
- AKSOY, Ömer Asım (1945), *Gaziantep Ağzı*, TDK yay., İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul.
- ATALAY, Besim (1992), *Divanî Lügat-it-Türk*, C. I-II-III, TDK yay., Ankara.
- BRENDEMOEN, Bernt (2002), *The Turkish Dialects of Trabzon*, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden, 346 p.
- BURAN, Ahmet (1992), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar II (Ağızlar)*, Boğaziçi yay., Ankara.
- BURAN, Ahmet (1996), “-Ik Ekinin Anadolu Ağızlarında Kullanılışı”, *TDAY-Belleten* 1994, s. 11-18.
- BURAN, Ahmet (2007), “Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler”, *II Kayseri ve Yöresi Kültürü, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni* (10-12 Nisan), s. 31-47.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1945), *Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 315 s.
- DEMİR, Necati (2001), *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, TDK yay., Ankara, 359 s.
- DEMİR, Necati (2007), “Sivas Yöresi Ağız Özelliklerinin Genel Durumu”, *II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Kayseri, Erciyes Üniv. yay., s. 48-62.
- DEMİR, Nurettin (1990), “Zur Verwendung der Hilfsverbverbindung –ipdur in einem anatolischen Dialekt”, 33th Meeting of the PIAC, Budapest, June 24-29, 1990, Budapest, s. 89-95.

⁴ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Z. Korkmaz 1999, s. 62-69'a bk.

- DEMİR, Nurettin (1996/a), “Güneybatı Anadolu Ağızlarında Kullanılan Şimdiki Zaman eki *ik gelir*”, *Dilbilim Araştırmaları*, s. 136-148.
- DEMİR, Nurettin (1996/b), “Die Vergangenheitsform auf –(y)ik in anatolischen Dialekten”, 39th PIAC Conference, Szeged Hungary (June 16-21), *Studia Uralo-altaica*, Szeged, s. 65-79.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1983), “Muğla Ağzında Kullanılan Bir Şimdiki Zaman Şekli”, *Şükriü Elçin Armağanı*, Hacettepe Ün. yay., s. 261-262.
- ERCİLASUN, Ahmet (2002), *Kars İli Ağızları – Ses Bilgisi* -, TDK yay., Ankara, 386 s.
- ERGİN, Muharrem (1951), “Kadı Burhaneddin Divanı Üzerine Bir Gramer Denemesi”, İstanbul, *TDED*, IV-3, s. 287-327.
- GABAIN, A. von (1974), *Altürkische Grammatik*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- GÜLENSOY, Tuncer (1985), “Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki”, *Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan)*, s. 282-295.
- GÜNAY, Turgut (2003), *Rize İli Ağızları*, TDK yay., Ankara, 340 s.
- KARAHAN, Leylâ (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK yay., Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1983), “Türkiye Türkçesi”, *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII/261, s. 393-426.
- KORKMAZ, Zeynep (1994/1), *Güney-Batı Anadolu Ağızları: Ses Bilgisi*, TDK yay., Ankara, 128 s.
- KORKMAZ, Zeynep (1994/2), *Nevşehir ve Yöresi Ağızları (NYA)*, TDK yay., Ankara XVI+230 s.
- KORKMAZ, Zeynep (1994/3), *Bartın ve Yöresi Ağızları*,
- KORKMAZ, Zeynep (1995, 2005), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I, II*, TDK yay., 1. cilt 959 s., 2. cilt 476 s.
- KORKMAZ, Zeynep (1999), “Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Tarihî Devirlerle Bağlantısı Üzerine”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, TDK yay., Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1999/I, II), “Türk Dilinin Eski Kültür Mirasının Anadolu Ağızlarındaki Devamı”, *TDAY-Belleten* 2003, s. 159-167.
- ÖZKAN, Mustafa (2000), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi yay., İstanbul, 1008 s.
- SARIKAYA, Mahmut (2007), “Kayseri ve Yöresi Ağızlarında Yaşayan Eski Türkçe Özellikler”, *II. Kayseri ve Yöresi Kültür Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Erciyes Ün., yay., s. 153-164.
- SÜMER, Faruk (1992), *Oğuzlar-Türkmenler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- TİMURTAŞ, Faruk (1976), “Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, C. XVIII, s. 331-368).
- ZÜLFİKAR, Hamza (1978), “Van Gölü Çevresi Ağızlarının Özellikleri”, *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, TDK yay., s. 297-317.